Predgovor

Te spomine sem začel pisati zase. Preprosto zato, da zadržim na papirju celoto, ki se je v velikih krpah vse hitreje trgala v pozabo. Kratko razdobje, na katero se nanašajo, je bilo v mojem življenju najbolj razgibano. Bolj ko odzorevam, večji del zavzema. Žal je bilo tako protislovno in zato negotovo, da bi bilo skrajno neprevidno, sproti si zapisovati takratne dogodke. Tisto, kar je sledilo, pa je bilo tako sovražno, da se je zdelo najpametneje, ne jih obnavljati niti v mislih, če jih že ni bilo mogoče za vedno pregnati iz zavesti. Zdaj ko so napisani, resnično po spominu, čutim dolžnost, da jih odprem vsakomur, kdor bi jih želel spoznati.

Vsi, ki so bili v tesnejših stikih z nekdanjo komunistično oblastjo, so vedeli, da je »z Bajtom nekaj narobe«. Kaj pravzaprav, ni nihče dognal. Nekdaj vsemogočni sekretar cekaja, ki ga ne bi imenoval, me je v pogovorih s svojimi prijatelji še v sedemdesetih omenjal kot »belogardistično k...«. Iz petinštiridesetega, ko sem bil član kulturne skupine v sestavi vrhovnega štaba JA, izhaja uradna vosovska karakteristika: »reakcionar«. Odklonitev ponujenega članstva v KP leta 1947 je najbrž spodbudila ugibanja o vzrokih za to »nepremišljeno predrznost«. Ker sem se zanjo izgovoril z disertacijo o Marxovem zakonu vrednosti, za katero sem vnaprej napovedal, da oblastnikom najbrž ne bo všeč, pa ni moglo voditi do pretiranih vohljanj, posebno ker sem tiste dni spadal pod jurisdikcijo mogočnega ministra za industrijo in rudarstvo Franca Leskoška - Luke, ki ni dopuščal brskanj po svojem fevdu. Pozneje, ko sem postal že ekonomist, so živeli posebno kolegi zunaj Slovenije v prepričanju, da je vzrok političnih sumničenj prav »krivoverska« disertacija, ki sem jo zagovarjal v letu 1953, pa tudi moji poznejši nekonformistični pogledi na ekonomijo, kot jih je imenoval Jože Mencinger. Mnogi, predvsem slovenski ekonomisti so v splošnem ozračju nezaupanja, ki me je obdajalo, s pogostimi »strokovnimi« napadi name nabirali politične točke. Skoraj ni bilo nastopa, zaradi katerega me ne bi bili popadli. Nobene potrebe ni, da jih naštevam. V

Zgodovina, ki je tako nastala, se močno razlikuje od partijsko zapisane in izpovedovane. Da v slabem smislu, je bilo pričakovati. Da v tako slabem, pa si ne bi mogel nikoli misliti. Če je osupnila mene, bo gotovo še koga drugega. Večini najbrž ne bo všeč. Mislim, da sem jo vseeno dolžan povedati. Točneje, prav zato, ker bi se sicer zdelo, da druge kot partijske sploh ni. Dolžan predvsem samemu sebi, številnim, ki so me spremljali kot ekonomista in cenili zaradi nepopustljive kritičnosti, še posebej pa vsem tistim, ki niso imeli priložnosti, da jo napišejo, čeprav so jo poznali, pa tudi vsem tistim, ki jim je bila uradna zgodovina edina, ki jim jo je bilo dano poznati. Neodpustljivo nemarnost bi zagrešil, če bi jo odnesel s seboj v pozabo. K resnici bom z njo prispeval več kot z vso svojo štiridesetletno ekonomijo.

Moja ocena partije ni bila nikoli prav visoka. S tem da je izkoristila osvobodilni boj za izvedbo revolucije, ne le objektivno – tega pač ni mogoče zanikati –, ampak predvsem subjektivno, je zagrešila nad slovenskim narodom najhujši zločin, ki si ga je mogoče zamisliti. Z njim je sama sebe postavila izven zakona. Ne legalnega, ta je pri tem nepomemben, ampak občečloveško naravnega, veljavnega za vse kraje in čase.

To zastavlja dve vprašanji. Ni mogoče zanikati, da je partija organizirala obsežen protiokupatorski boj in da so v njem sodelovali tisoči Slovencev. Zelo razširjeno je na videz sprejemljivo mnenje, da je prav vseeno, kakšne namene je imela pri tem. Odločilno da je, da nas je z njim uvrstila med demokratične sile sveta, ki so opravile z demonskimi silami osi. Moja zgodovina pripoveduje, da nas je med demokratične sile uvrstil Simovićev udar proti Cvetkovićevi vladi. Tudi vojaško, čeprav je jugoslovanska vojska razpadla v desetih dnevih in so sile osi zasedle celotno državno ozemlje. Hitler je zaradi Simovićevega dvornega prevrata skoraj za šest tednov zamudil pri svojem napadu na Sovjetsko zvezo. Tu partija ni bila potrebna in tudi njen prispevek je bil v najboljšem primeru ničen. Tudi za osvoboditev Jugoslavije in Slovenije, skupaj s pridobitvijo nekdanjega po Italiji zasedenega ozemlja, je bil odpor proti zavojevalcu, kakršnega je sprožila partija, nepotreben. Eno in drugo je bilo odvisno izključno od vprašanja, katera stran bo zmagala.

Čisti in nesporni nasledek odpora, ki ga je organizirala partija, so bile torej le žrtve, ki jih je zaradi njega pretrpelo prebivalstvo, tako tisto pod orožjem kakor tudi civilno, tistih 1 700 000 izginulih Jugoslovanov, s katerimi se je trkal po prsih maršal Tito. Tak odpor

je bil skrajno nesmotrn. Potreben in smiseln je bil edinole, če je tičal za njim povsem drugačen cilj – izvedba revolucije in uvedba komunistične totalitarne vladavine. Pri ustvarjenih političnih odnosih v protihitlerjevski koaliciji in delni sovjetski zasedbi Jugoslavije pa je postal protiokupatorski boj nepotreben in nesmotrn celo s tega vidika. Sovjetska zveza je bila dovolj širokosrčna, da je uvedla komunistično vladavino povsod, kamor so se privalili njeni tanki. Temu njenemu darilu tudi Jugoslovani ne bi bili ušli. Sicer pa se kljub vsem proletarskim korpusom brez nje tudi pri nas ne bi bil nikoli uveljavil boljševiški totalitarizem.

Informbirojevska resolucija iz leta 1948 nas je obvarovala najhujših realsocialističnih ekscesov komunistične diktature. Ne glede na to, ali smo pripravljeni šteti samoljubje za vrlino, in ne glede na to, da je Tito kar nekaj let na kolenih prosjačil za ponovni sprejem v sovjetski raj, je to njegova zasluga. Pod ideološkim pritiskom »socialističnega lagerja« sta Djilas in Kidrič izumila samoupravljanje, ki ni samo zanikalo centralnoplanskega vodenja gospodarstva in usposobilo državo za uspešno ideološko kljubovanje, temveč je ponujalo tudi nekatere spodbudne odgovore na odprta vprašanja industrijske demokracije, ki so se ujemali z dolgoročnimi razvojnimi težnjami najbolj razvitih delov človeške družbe. Prav zaradi tega je protiinformbirojevska inovacija postavila Jugoslavijo v središče svetovne pozornosti, ne le politične, ampak predvsem tudi znanstvene.

Žal jo je zli duh Kardelj, ki ni hotel tvegati izgube niti tisočinke partijske prevlade, podobno kot osvobodilno vojno speljal v pogubne vode. S svojim »samoupravnim sporazumevanjem in družbenim dogovarjanjem« jo je v letu 1974 zlorabil za izrivanje po reformi leta 1965 uveljavljenega trga in za popolno obnovo zrahljane politične in ideološke prevlade partije v sedemdesetih letih. Na prehodu iz osemdesetih v devetdeseta leta pa je partija, da bi se obdržala na oblasti, idejo samoupravljanja izdala do kraja. Namesto da bi bili ob osamosvojitvi ohranili vse, kar je bilo v sistemu pozitivnega, če ne za kaj drugega, vsaj za manj boleč prehod v zasebnolastniško gospodarstvo – prvine takšnega prehoda sem pripravil v knjigi *Samoupravna oblika družbene lastnine* (Zagreb 1988, Globus) –, je partija v želji, da se vsaj individualno še naprej obdrži na oblasti, botrovala povrnitvi gospodarske in družbene ureditve v stanje daleč pred drugo svetovno vojno. Od političnih zamudnikov, »disidentov« osemdesetih let, ki so zaradi odrinjenosti od vodilnih položajev v svoji lastni partiji morali nastopati revolucionarno, kaj

drugega tudi ni bilo moč pričakovati. Posebno ker jim je neučakano prehitevanje pristnih pomladnikov ponudilo edinstveno priložnost, da izkažejo pripadnost njihovim idealom na najmanj primerni, nacionalni ravni, ki je bila pred še živimi desetletji pokazala svoje bistvo v nacizmu, na politični pa, da ostanejo potuhnjeni konzervativci in še naprej obvladujejo politično sceno.

* * *

Kot nezgodovinar se kljub nasprotni želji nisem mogel izogniti številnim strokovnim spodrsljajem. Zgodovinarju se najbolj razgaljam s citiranjem virov, kjer so sekundarni pomešani s primarnimi, izvirni s stokrat ponavljanimi, novi z že zdavnaj preseženimi. S kako številnimi in katerimi, niti sam ne vem. Druga velika pomanjkljivost izvira iz okoliščine, da sem moral v določeni točki prenehati s preučevanjem dodatnih virov. Sicer bi tvegal, da ne doživim odprtja in sprejema dosjeja. Za odpravo obojnih pomanjkljivosti bi potreboval precej več časa, kot mi ga je na voljo. Kot nezgodovinar pa tudi v obilju časa ne bi mogel odpraviti vseh. Lahko bi popolneje in dosledneje dokumentiral zgodovinska dogajanja, odstranil netočnosti in neskladnosti, navajal bolj preverjene datume in podobno. Za odpravo lukenj v splošnem zgodovinskem znanju pa bi se moral preprosto še enkrat roditi in se namesto ekonomiji zapisati zgodovini. Na srečo je to tisti del dosjeja, ki ga bo stroka v prihodnje nedvomno najbolj izpopolnila. Če čemu, naj strokovne pomanjkljivosti služijo spodbudi, da se kar najhitreje loti svoje naloge in ne prenaša odgovornosti na poznejše generacije.

Zgodovino pišejo zmagovalci. Revoluciji je zgodovina še posebej pohlevna dekla. Ne le, da s svojimi razlagami resničnost prikrojuje, da poudarja ena in zamolčuje druga dejstva. To je še najmanjša težava, ki jo bodo morali premagati zgodovinarji. Neprimerno krutejša omejitev je pristranost razpoložljivih virov, naj bodo še tako urejeno objavljeni in zbrani z obeh strani. O nekaterih dejstvih sploh ni podatkov, zanje preprosto ne vemo, druga pa so spretno sproducirana. Njihovo odkritje in prikaz v pravi luči je lahko le predmet zgodovinskega detektivstva. Razen naključno se v ta del naloge nisem spuščal. Z drugo besedo, »moja« zgodovina v resnici ni moja. Po pretežno uporabljenih virih je še vedno uradna zgodovina, kvečjemu njena alternativna razlaga.

Bralec naj mi oprosti opise, ki odsevajo moje medvojno dojemanje dogodkov. Ti so bili »napisani« najprej, hkrati z njihovim

doživljanjem. Iz spomina jih nisem mogel nikoli izbrisati. Zdaj jih je bilo treba samo preliti v pisano besedo. Mnogo je v njih preproščine in celo prostaštva. Toda z njima je bila pretkana velika večina takratne resničnosti, ne le moje. Kdor se jima ni mogel prilagoditi, ni preživel. Če bi imel kakšne izkušnje v pisateljevanju, bi lahko bili vsaj boljši, če že ne dobri. Kljub temu ne bi bil pošten, če bi se jih sramoval in bi jih prikril. Bralec naj jih sprejme kot dokumentarna. Če nič drugega, dokazujejo, kako nepričakovane oblike je spontano privzemal nacionalistični odpor, ki mu je partijska monopolizacija preprečila bolj organiziran in zato tudi bolj učinkovit nastop.

Dejanskopisni del pripovedovanja, posebno še zemljepisni, sem na številnih poznejših ogledih krajev severozahodno od Garigliana preveril do podrobnosti. Pokrajino tam poznam kakor svojo dlan. Preverbo poti na vzhod sem opravil na hitro, ko mi je že zmanjkovalo časa. Isto velja tudi za glavna prizorišča medvojnih dogajanj v Srbiji, Črni gori ter v Bosni in Hercegovini.

Aleksander Bajt